

Sjálfboðaliði í spænsku veikinni

Christer Magnusson

Nú eru liðin 100 ár síðan spænska veikin kom til Íslands og hafði hún áhrif á lífshlaup margra Íslendinga. Ein ung kona gerðist sjálfboðaliði en löngun hennar til að hjálpa öðrum leiddi hana í hjúkrunarnám til Kaupmannahafnar þaðan sem veikindin bárust til Íslands.

Þorbjörg Árnadóttir fæddist 1898 á Skútustöðum við Mývatn. Haustið 1913 fluttist hún til Reykjavíkur til náms og lauk vorið 1916 prófi frá Verslunarskólanum. Þá var faðir hennar nýlátinn og fjölskyldan á leið til Reykjavíkur. Eftir útskrift vann hún hjá Bæjar símanum en í september fékk hún vinnu á skrifstofu Sigurðar Briem póstmálastjóra. Ári seinna keypti móðir hennar hús í Miðstræti og opnaði matsölu handa stúdendum.

Í nóvember 1918 hafði Þorbjörg starfað á Póstmálaskrifstofunni í rúm tvö ár. Þá gerðust í Reykjavík atburðir sem áttu eftir að hafa afgerandi áhrif á líf hennar. Haustið hafði verið mjög kalt, næturfrost strax í september og tveggja stafa kuldatölur fram í nóvember en svo hlýnaði eitthvað og hélst það fram að áramótum. Seinni partur ársins var mjög viðburðaríkur en 12. október varð gos í Kötlu. Öskufallið var mikið og jökulhlaupið ægilegt. Fyrirvarinn var nánast enginn og einungis nokkrum klukkutímum eftir að menn höfðu fundið fyrsta jarðskjálftann breiddist hlaupið út um Mýrdalssandinn. Gosinu var talið lokið 4. nóvember en þá var skollin á ein versta plága sem lagst hefur á Reykjavík, sú sem við nú köllum spænsku veikina. Tveimur dögum seinna töldu menn að helmingur bæjarbúa væri rúmliggjandi. Næstu þrjár vikur voru algjör hryllingur.¹

Reyndar barst veiran, sem olli spænsku veikinni, fyrst til Reykjavíkur í júlí, meðal annars með farþegaskipinu Botnía frá Kaupmannahöfn, en einkennin voru þá frekar veik. Hugsanlegt er að Þorbjörg hafi smitast þá en það getur útskýrt af hverju hún lagðist ekki í nóvember þrátt fyrir nán samskipti við veikt fólk.

Hátt í 500 létust í kjölfar stökkbreyttrar veiru

Að kvöldi 19. október kom Botnía aftur til Reykjavíkur og bar aftur með sér influensuveiruna. Nú var veiran hins vegar stökkbreytt og lagðist mjög þungt á þá sem smituðust. Talið er að um 10.000 hafi veikst og um 250 látist í Reykjavík. Fólkið heima hjá Þorbjörgu í Miðstræti 3 virðist hafa sloppið nokkuð vel en líklega hefur Olla systir hennar veikst. Hinum megin götunnar, í Miðstræti 6, bjó Steinunn Bjarnadóttir. Hún veiktist kringum 10. nóvember og lést 10 dögum seinna. Hún var ógift og einungis 24 ára eða jafngömul Sigríði Eiríksdóttur sem þá var við hjúkrunarnám í Kaupmannahöfn. Í Vonarstræti 12 lagðist nánast allt heimilisfólkið og þar á meðal systurnar Kristín og Katrín Thoroddsen. Kristín var nýkomin heim úr hjúkrunarnámi í Danmörku og Katrín var enn stúdent í læknadeild.

Þorbjörg Árnadóttir. Myndin er tekin eftir komu hennar til Kaupmannarhafnar 1919.

Mjög margir reyndust veikir, barnshafandi konur höfðu fætt fyrir tímann og sums staðar lágu veik börn við hliðina á látnum foreldrum. Þegar veikindin stóðu sem hæst voru flestar matvörubúðir og mjólkurbúðir og mörg bakarí lokuð þar sem starfsfólkið var veikt.

¹ Bestu samantektina til þessa um spænsku veikina á Íslandi er að finna í Viggó Ásgeirsson (2008).

Ískyggilegt ástand í bænum

Að frumkvæði lagaprófessorsins Lárusar H. Bjarnason var haldinn neyðarfundur í Stjórnarráðinu 8. nóvember þar sem rætt var um faraldurinn. Strax næsta morgun kom bréf frá ríkisstjórninni þar sem Lárus var settur í að skipuleggja sjúkrahjálphanda þeim sem höfðu veikst. Hann hófst samstundis handa, heimsótti Knud Zimsen borgarstjóra, sem lá veikur heima, og útvegaði skrifstofupláss í Brunastöðinni í Tjarnargötu. Fyrsti sjálfbóðaliðinn sem bættist í hópinn var Garðar Gíslason, móðurbróðir Þorbjargar og stórkaupmaður. Ásamt lögreglustjóra skiptu þeir Reykjavík í 13 svæði og voru menn sendir út til að athuga líðan bæjarbúa og skila skýrslu. Kom þá í ljós að „ástandið í bænum var hið ískyggilegasta“.² Mjög margir reyndust veikir, barnshafandi konur höfðu fætt fyrir tímann og sums staðar lágu veik börn við hliðina á látnum foreldrum. Þegar veikindin stóðu sem hæst voru flestar matvörubúðir og mjólkurbúðir og mörg bakarí lokuð þar sem starfsfólkið var veikt. Erfitt var að fá kol og steinolíu og nánast engin skip höfðu farið til veiða í marga daga. Ískalt var á mörgum heimilum og hrím á veggjum og gólfum. Þegar menn gátu hitað upp yfir daginn urðu veggir og gólf rennblaut og stundum myndaðist svo svell yfir nóttina. Sjúkrahús bæjarins, Landakot og Franski spítalinn, voru yfirfull og alls staðar sárvantaði fólk til þess að halda samfélaginu gangandi og aðstoða þá veiku. Hjúkrunarnefndin, eins og hjálparveit Lárusar H. Bjarnason var kölluð, gerði nú út boð eftir sjálfbóðaliðum.

Sjálfbóðaliðastarf í Barnaskólanum

Eftir nokkurra daga undirbúningsvinnu gat hjúkrunarnefndin opnað sjúkraskýli í Barnaskólanum hinn 11. nóvember og Þorbjörg ákvað að bjóða sig fram til aðstoðar. Móðir hennar var ekki mjög hrifin en viðurkenndi að eins og ástandið væri orðið í Reykjavík þyrftu allir að hjálpast að. Hin tvítuga Þorbjörg var hrifnæm stúlka en feimin og hlédræg þannig að það hefur verið talsvert átak fyrir hana að fara í vinnuna og tala við Sigurð Briem póstmálastjóra. Hann tók þó erindi hennar vel og veitti henni leyfi frá störfum. Því næst hefur hún gengið á skrifstofu hjúkrunarnefndar í Tjarnargötu til þess að skrá sig sem sjálfbóðaliða. Þorbjörg var kannski ekki mjög framfærin en hún var alin upp í sveit og kunni að taka til hendinni. Þrátt fyrir að vera kvíðin fyrir hvað væri fram undan dreif hún sig morguninn

Allan daginn gekk hún með stöðugan ótta yfir að einhver mundi deyja í höndunum á henni og um kvöldið, þegar hún fann hvernig hana verkjaði í allan líkamann eftir vinnu dagsins, var hún hrædd um að hún hefði sjálf fengið pestina. Á hverjum degi heyrði hún svo langan dimman tón klukkunnar í Dómkirkjunni þegar einhver var jarðsunginn.

eftir út í skammdegið og kuldann og gekk þennan stutta spöl úr Miðstræti í Barnaskólann.

Inni á ganginum var hlýtt og bjart. Sú fyrsta sem Þorbjörg mætti var kona sem var að sjóða vatn á olíuvél en hún leit út eins og hún hefði staðið þar alla nóttina. Þórður Sveinsson, sem sinnti yfirlæknisstörfum í Barnaskólanum, hafði mælt svo fyrir að sjúklingarnir ættu að drekka eins mikið af heitu vatni og hægt væri að koma ofan í þá. Bráðum kom önnur kona og leiddi hana inn á stofu þar sem lágu átta fátækir konur. Þær voru allar með lungnabólgu. Þorbjörgu var sagt að hlúa að þeim eins og hún gæti, gefa þeim vel að drekka en að öðru leyti hreyfa þær sem minnst. Hún fór að ganga milli rúma og hagræða sjúklingunum eftir bestu getu en þurfti oft að hlaupa frá til þess að aðstoða þá sem fengu hóstakast. Enginn hafði mátt vera að því að hjálpa konunum að þvo sér í marga daga og Þorbjörg reyndi líka að greiða hár þeirra. Allan daginn gekk hún með stöðugan ótta yfir að einhver mundi deyja í höndunum á henni og um kvöldið, þegar hún fann hvernig hana verkjaði í allan líkamann eftir vinnu dagsins, var hún hrædd um að hún hefði sjálf fengið pestina. Á hverjum degi heyrði hún svo langan dimman tón klukkunnar í Dómkirkjunni þegar einhver var jarðsunginn.

Síðasta daginn, sem Þorbjörg var á kvennastofunni, hitti hún í fyrsta sinn Christophine Bjarnhéðinsson. Hún var dönsk hjúkrunarkona og hafði komið til Íslands sama ár og Þorbjörg fæddist. Nú var hún í reynd yfirhjúkrunarkona í Barnaskólanum og kom inn á stofu Þorbjargar til að spyrjast fyrir um hita sjúklinganna. Enginn hafði hins vegar beðið Þorbjörgu að mæla í þeim hitann og enginn mælir var til á stofunni. Christophine leit á Þorbjörgu eins og hún væri barn, því Þorbjörg var lítil vexti og leit örugglega út fyrir að vera yngri en hún var, en sagði svo að það gerði ekkert til, greinilega væru allar konurnar á stofunni á batavegi.

Margir unnu þrekvirki

Úti í bæ gerðu menn það sem þeir gátu til að aðstoða þá sem veikir voru. Þeir lækna, sem voru uppistandandi, unnu algjört þrekvirki. Þórður Thoroddsen, föðurbróðir Katrínar og Kristínar, lagðist aldrei í spænsku veikinni og sinnti fram í desember yfir þúsund influensusjúklingum. Matthías Einarsson, skurðlæknir við Franska spítalann, lá í nokkra daga en vann eftir það sleitulaust frá sjó á morgnana og langt fram á nótt alla erfiðustu dagana. Hann var einnig læknir Vélstjóraskólans og smitaðist líklega þar.³ Maggi Júl. Magnús var næturlæknir hjúkrunarnefndarinnar en vann einnig eins og venjulega allan daginn. Ólafur Þorsteinsson, háls-, nef- og eyrnalæknir, lagðist ekki í flensunni en sagðist hafa fengið léttu flensu áður en veikin byrjaði fyrir alvöru. Ólafur vildi lítið tala um spænsku veikina en versta minning hans var þegar hann kom í íbúð þar sem ung móðir lá látin og ungbarn lék sér hjá líkinu. Í sjúkravítjunum

² Skýrsla hjúkrunarnefndar, *Morgunblaðið*, 13. janúar 1919.

³ Útbreiðsla spænsku veikinnar er áhugavert faraldsfræðidæmi sem verður þó ekki nánar rakið hér. Eitt núlltillíellið virðist þó hafa verið systir nema í Vélstjóraskólanum og hefur veiran dreifst þaðan.

þurfti hann oft að byrja á að kveikja upp í ofni, ef á annað borð var til eldiviður eða olía, því nístingskalt var úti og fólkið, sem lá veikt, var máttvana.⁴ Þórður Sveinsson starfaði líka úti í bæ og komst því ekki fyrr en seint á kvöldin til að ganga stofugang í Barnaskólanum.

Thor Jensen hélt uppi almenningseldhúsi í húsnaði Sláturfélags Suðurlands þar sem voru framreiddir tugir þúsunda máltíða og útgerðar-fyrirtækið Kveldúlfur sendi skip til veiða og gaf allt sem veiddist.

Garðar Gíslason sá um að útvega vistir handa eldhúsinu í Barnaskólanum en það útbjó einnig mat sem var sendur út í bæ. Hann lánaði einnig bíl undir lækni. Fleiri kaupmenn lögðu sitt af mörkum. Thor Jensen hélt uppi almenningseldhúsi í húsnaði Sláturfélags Suðurlands þar sem voru framreiddir tugir þúsunda máltíða og útgerðarfyrirtækið Kveldúlfur sendi skip til veiða og gaf allt sem veiddist. Christophine Bjarnhéðinsson vann ekki aðeins í sjúkraskýlinu heldur sinnti hún einnig heim-sóknum.

Hún hafði árið 1915 tekið þátt í að stofna hjúkrunarfélagið Líkn og félagið gerði nú það sem það gat. Christophine tók eftir því í heimsóknum sínum að margir sjúklingar þjáðust einnig af berklum. Hún áttaði sig þá á því að brýnt væri að ráðast gegn þessu heilbrigðisvandamáli.⁵ Það leiddi til þess að fljótlega eftir áramót fékk Christophine því framgengt að Líkn gat opnað berklahjálparstöð í Kirkjustræti 12.

Knýjandi þörf fyrir sjúkrahúspláss fyrir börn

Á Lindargötu 14 létust systkinin Ingibjörg Jónsdóttir og Jón Jónsson með tveggja daga millibili, 12. og 14. nóvember. Þörfin fyrir sjúkrahúspláss handa börnum var knýjandi. Hinn 15. nóvember var því ákveðið að taka þrjú herbergi á efri hæð vestur-álmu Barnaskólans undir barnahæli. Það var hugsað bæði fyrir veik börn og þau sem áttu mjög veika foreldra eða voru búin að missa foreldrana. Ekki var þó unnt að opna hælið fyrr en 17. nóvember sökum skorts á sjálfbodaliðum. Snemma morguns þess dags var Þorbjörg komin í útifötin og ætlaði að snúa aftur til vinnu. Þá var dyrabjöllunni hringt og í dyrunum stóð Katrín Skúladóttir Magnússon, formaður kvenfélagsins. Hún var gift Guðmundi Magnússyni lækni, einum lækna sem veiktust ekki og sinntu heimsóknum á vegum hjúkrunarnefndar. Sjálf var Katrín viðriðin sjúkraskýlið í Barnaskólanum og kom nú til þess að biðja Þorbjörgu um að hjálpa til á barnastofunni. Kvenfélagskonurnar höfðu tekið eftir því hversu vel hún vann og að starfið hentaði henni greinilega. Þorbjörg reyndi að mótmæla, sagði að

hún hefði lofað að mæta til vinnu, en Katrín var þegar búin að tala við Sigurð Briem og hafði útvegað nýtt leyfi frá störfum.

Ekki var því um annað að ræða fyrir Þorbjörgu en að hraða sér niður í Barnaskólann. Frosthörkurnar, sem staðið höfðu síðan um veturnætur, voru nú gengnar yfir og farið að rigna. En stutt var að fara og eftir nokkrar mínútur var Þorbjörg á leið upp stigann á þriðju hæð þar sem opna átti barnastofuna eftir stutta stund. Katrín Skúladóttir var komin á undan henni og gerði sig líklega til að fara með Þorbjörgu inn á barnastofuna og útskýra fyrir henni í hverju starfið fólst. En í því var komið með fyrsta barnið, átta daga gamlan dreng með lungnabólgu sem hafði misst báða foreldra sína. Áður en Þorbjörg vissi af var ungubarnið komið í fang hennar.

Eftir því sem á daginn leið fylltist stofan af börnum og einnig af sjálfbodaliðum. Þetta voru flestar eldri hefðarkonur úr kvenfélaginu. Þorbjörg var feimin við að ávarpa þessar mektarkonur, sumar þjóðþekktar. Hún hélt sig því sem mest í sínu horni með sín verkefni á meðan konurnar ræddu sífellt sín á milli hvaða hjúkrunaraðferðir væru bestar.

Falleg bros farin inn í eilífðina

Næstu daga var frú Katrín sjaldan í barnaskólanum. Hún sá aðallega um aðföng og að koma hjálp til fjölskyldna úti í bæ. Þó kom hún stöku sinnum við, sagði fátt en fylgdist með. Einn daginn brá hún Þorbjörgu afsíðis og hrósaði henni fyrir að sinna sínum börnum og skipta sér ekki af hinum, vinna í hljóði og reyna ekki að keppast um hvaða aðferð væri best. Orð Katrínar höfðu mikil áhrif á Þorbjörgu og hún hugsaði mikið um hvað Katrín væri róleg og skipulögð.

Undir lok tíma hennar í Barnaskólanum fór Þorbjörg einn dag í heimsókn á kvennastofuna þar sem hún hafði fyrst verið. Starfskona reyndi að banna henni inngöngu en þegar hún sagðist hafa leyfi Katrínar var henni hleypt inn andartak. Christophine Bjarnhéðinsson hafði gefið ströng fyrirmæli um að engar heimsóknir væru leyfðar en orð formanns kvenfélagsins vögu einnig þungt. Þær konur sem höfðu enn ekki útskrifast, voru nú allar á batavegi. Hún spurðist líka fyrir hjá manni, sem hún hitti fyrir utan karlastofuna, um ástand sjúklinganna en frændi hennar, sem hún hafði áður heimsótt, var nú látinn og fallega brosið hans farið inn í eilífðina.

Löngunin til að gera góðverk leiddi hana í hjúkrunarnám

Vikurnar eftir að hún hætti í sjúkraskýlinu hugsaði hún oft um það sem hún kallaði þjónustuna — þjónustu við lífið, að vinna með höndunum við að hjálpa veikum fólki. Þar sem hún sat á skrifstofunni í Pósthússtræti að leggja saman tölur og færa blöð úr einum bunka í annan, spurði hún sig hvort þetta væri það sem hún vildi gera allt lífið. Hún fór að túlka ýmis atvik eins og þau væru að benda henni í ákveðna átt. Einn daginn, þegar hún gekk upp Bankastræti, mætti hún stúlku sem hún kannaðist eitthvað við. Stúlkan heilsaði glaðlega og sagðist vera á lífi

⁴ Valtýr Stefánsson (1959), bls. 287.

⁵ Christophine Bjarnhéðinsson (1919).

Börn og hjúkrunarfólk í spænsku veikinni í Reykjavík. Myndin er tekin í Barnaskólanum sem var breytt í bráðabirgðasjúkrahús. Sjúkraflutningar hófust í Barnaskólann 11. nóvember 1918. Ljósmyndari ókunnur. Myndin er fengin frá Ljósmyndasafni Reykjavíkur.

Í kirkju um jólin fannst henni presturinn tala beint til sín og spyrja hvort starfið hennar væri þess virði og rétta leiðin fyrir hana til þess að leggja samfélaginu lið.

vegna þess að Þorbjörg hefði sinnt henni svo vel í Barnaskólanum. Þegar hún hjálpaði mömmu sinni við heimilisstörfin virtist slík handavinna mikilvægari en að lesa yfir skjöl í vinnunni. Í kirkju um jólin fannst henni presturinn tala beint til sín og spyrja hvort starfið hennar væri þess virði og rétta leiðin fyrir hana til þess að leggja samfélaginu lið. Í huga þessarar heimakæru og feimnu stúlku var nú að brjótast um ákvörðun sem myndi kosta hana viðskilnað við fjölskylduna og ómælda þjáningu en löngunin til þess að gera góðverk óx að því er virtist með hverjum degi. Og allt í einu opnaðist gluggi. Dýrleif systir hennar hafði verið við háskólanám í Kaupmannahöfn haustið 1918 en gefist upp á því og var við lok ársins komin aftur heim til Íslands. Hún tók nú við heimaverkunum, sem Þorbjörg hafði sinnt, og gerði þannig Þorbjörgu kleift að fara utan í hjúkrunarnám.

Í febrúarbyrjun 1919 sigldi Þorbjörg frá Reykjavík til Kaupmannahafnar, líklega með Botnía. Skipið lagðist við Íslands Brygge á afmælisdegi hennar 8. febrúar. Það er áhugaverð tenging að Botnía hafði nokkrum mánuðum áður svo að segja inn-siglað framtíð Þorbjargar þegar skipið bar spænsku veikina til Íslands. Skipið hafði borið heiminn heim en nú bar það Þorbjörgu út í heiminn.

Christer Magnusson er hjúkrunarfræðingur og fyrrverandi ritstjóri Tímarits hjúkrunarfræðinga. Hann vinnur nú að ævisögu Þorbjargar Árnadóttur. Grein þessi er unnin upp úr handritinu.

Heimildir

- Christophine Bjarnhéðinsson (1919). Hjálparstöð fyrir berklaveika. *Dagsbrún*, 4. tbl., bls. 11–12.
- Lárus H. Bjarnason (1919). Hjúkrunarnefnd. *Morgunblaðið*, 13. janúar, bls. 2.
- Valtýr Stefánsson (1959). *Menn og minningar*. Reykjavík: Bókfallsútgáfan.
- Viggó Ásgeirsson (2008). „Engill dauðans”: Spænska veikin á Íslandi 1918–1919. *Saga*, 46 (1), bls. 76–114 [sérstaklega bls. 91–110].